

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

**ՀԱՅԵՐԻ ԷԹՆԻԿ ԶՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՓՈԻԼԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (XІ-XХ ԴԴ.)
(ՄԱՍ 3)*¹**

ՀՏԴ 94 (479.25); 343.412

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-45

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ գաղթօջախների և
Սփյուռքի պատմության բաժնի վարիչ,
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sasun-07@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների (արխիվային փաստաթղթեր, վիճակագրական նյութեր, պարբերական մամուլ, թեմային առնչվող գրականություն) հենքի վրա ներկայացնել XІ-XХ դարերի ընթացքում Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից մինչև Ալաշերոն թերակղզի ընկած տարածքում տեղաբնիկ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված էթնիկ զտումների և ցեղասպանական քաղաքականության պատճառներն ու իրագործման փուլերը:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական ու պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ: Աղբյուրների հավաստիության ու վավերականության աստիճանը ճշտել ենք դրանց համակողմանի ուսումնասիրության միջոցով:

Փաստերի համադրմամբ տրվում է հիմնահարցի պատմության հետևյալ փուլայնացումը. Արևելյան Այսրկովկասում տեղաբնիկ հայերի էթնիկ զտումներն ու կոտորածները տակավին իրականացվել են XІ-XVІІІ դարերում, երբ երկրամասը պարբերաբար հայտնվում էր այլևայլ նվաճող, վաչկատուն ցեղերի ու պետությունների արշավանքների և տիրապետության տակ (թուրք-սելջուկներ, մոնղոլ-թաթարներ, Լանկ-Թեմուր, կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենական քոչվոր ցեղեր և դզբաշների արշավանքներ, դրանց հաջորդած թուրք-պարսկական պատերազմներ, սուննի լեզգիներ, Նադիր շահի ու Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքներ): Դրա հետևանքով հայ բնակչության մի որոշ մասը բռնատեղափոխվեց և լքեց հայրենի տարածքները կամ հարկադրաբար ընդունեց նվաճողների մահմեդական դավանանքը: Էթնիկ զտումների ու կոտորածների հաջորդ փուլը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանն էր (1905-1906 թթ.): Հետագայում ցեղասպանական քաղաքականությունը պետական մակարդակով է իրականացվել՝ արդեն արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման մուսավաթական (1918-1920 թթ.) և

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.03.2022թ., գրախոսվել՝ 22.03.2022թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022թ.:

¹ Հրատարակվում է ՀՀ գիտության կոմիտեի 21T-6A163 թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

վերջում՝ Ադրբեջանի խորհրդային վարչակարգերի ժամանակաշրջաններում (1920-1990 թթ.):

Հոդվածում հիմնավորված է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը Էթնիկ գտումների ու ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը: Հետևաբար այդ քաղաքականությունը պետք է որակել որպես հայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բաքու) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր: Պատմագիտական գրականության մեջ թեև խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ անդրադարձները բազմաթիվ են, սակայն առանձին քննության առարկա չի դարձել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, հայերի Էթնիկ գտումների ու ցեղասպանական քաղաքականության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Հիմնաբառեր՝ Արևելյան Այսրկովկաս, Բաքվի նահանգ, Կուրի ձախափնյակ, համաթուրքականություն, Էթնիկ գտումներ, այլատյացություն, ցեղասպանություն, բռնազաղթ:

ԵՐՐՈՐԴ ՓՈՒԼ (1918-1920 թթ.): 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Օսմանյան կայսրությունը, օգտվելով Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական անկայուն իրավիճակից, Այսրկովկասում ուժեղացրեց համաթուրքական (պանթուրքիզմ) և համախլամական քարոզչությունը (Կովկասում համաթուրքականության քարոզչության մասին մանրամասն տե՛ս Сваранц, Александр. *Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе*): Հեղափոխությունից հետո բազմաթիվ թուրք Եմիսարներ Կովկասի մահմեդականների շրջանում նման քարոզչություն էին իրականացնում, որպեսզի հնարավոր առիթի դեպքում կովկասյան թաթարներին պատրաստեն քաղաքական ակտիվ պայքարի: Այլ կերպ ասած՝ Կովկասը վերածվել էր համաթուրքական և համախլամական գաղափարախոսության կենտրոնի, որտեղ համախմբվել էին գրեթե բոլոր հակառուսական ուժերը (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 29, թ. 3; գ. 26, թ. 21; ֆ. 4049, ց. 1, գ. 2, թ. 4; Յակոբեան 15): Փաստերը վկայում են, որ Բաքվի նահանգում համաթուրքականության քարոզչության արմատավորման համար երիտթուրքերի «Իթթիհադ վե թերաքքը» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցությունը դեռևս 1913 թ. Բաքու, Գյոքչա, Աղդաշ, Նուխի և Զյուրդամիր քաղաքներում ստեղծել էր կուսակցական տեղական կոմիտեներ (Սարգսյան 106; Փաշայան 23-24):

Այսրկովկասում և մասնավորապես Բաքվում երիտթուրքերի հենարանն իթթիհադականների ազդեցությամբ 1911 թ. հոկտեմբերին ստեղծված «Մուսավաթ» («Հավասարություն»)՝ «թյուրքացում, իսլամացում, արդիականացում» (Necəfov 29-38) նշանաբանով առաջնորդվող կուսակցությունն էր (Саркисов 204; Ավետիսյան, «Երիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը» 43-64), որի ղեկավարն ու գլխավոր գաղափարախոսը 1913 թվականից հայտնի համաթուրքական գործիչ Մամեդ Եմին Ռասուլզադեն էր (Дубинский-Мухадзе 207): Համախլամականության և համաթուրքականության ոճրագործ գաղափարախոսությամբ սնված «Մուսավաթը» երիտթուրքերի թելադրանքով տենդորեն նախապատրաստում էր դեպի Կովկաս թուրքերի առաջխաղացումն արագացնելու գործը (Երիտթուրքերի ու Մուսավաթի համագործակցության մասին մանրամասն տե՛ս Ավետիսյան, *Երիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը* 43-64): Հայերի նկատմամբ թշնամանք սերմանելու հարցում, «Մուսավաթից» բացի, իրենց բացասական դերակատարությունն ունեցան նաև «Իթթիհադ վե թերաքքի»

կողմից ուղղորդվող կովկասյան թաթարների շրջանում գործող այլ կուսակցություններն ու կազմակերպությունները («Ապակենտրոնացման թյուրքական կուսակցություն») («Ֆեդերալիստներ»), «Իթթիհադ»¹ («Միություն»: Նախագահ՝ Կարա բեկ Կարաբեկով (Կնյազյան 8-9):

«Մուսավաթ» և «Իթթիհադ» կուսակցությունների վարած հակահայ քաղաքականության պատճառով Բաքվի նահանգի կովկասյան թաթարների վերաբերմունքը հայ բնակչության նկատմամբ արմատապես փոխվեց: Իրադարձությունների նման զարգացման պարագայում դժվար չէ կռահել, թե ինչ էր սպասվելու նահանգի հայությանը: Որոշեգրելով հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունը՝ վերոնշյալ կուսակցությունների ներքին քաղաքականության անկյունաքարն էր դարձել հակահայկականությունը: Մուսավաթականները սկզբում քողարկված և ապա առավել բացահայտ ցինիկությամբ ամենուր սկսեցին թաթար խավարամիտ ամբոխին գրգռել հայերի դեմ: Լեոյի դիպուկ բնորոշմամբ ««Մուսավաթը»՝ իբրև երիտթուրքերի աշակերտ, լցած էր ռազմատենչ իմպերիալիզմով ամբողջ Կուկասի վերաբերմամբ եւ մասնաւոր կատաղի թշնամութիւն ուներ հայերի դեմ» (Լեո 669):

Առաջին աշխարհամարտի սկզբից Բաքվի նահանգի հայ երիտասարդության՝ զանգվածաբար բանակ գորակոչվելու պատճառով գյուղերում մնացել էին հիմնականում կանայք, ծերեր ու երեխաներ: Հայտնի է, որ ցարական կառավարությունը կովկասյան թաթարներին՝ ի որպես անբարեհույս տարր, չգորակոչեց գործող բանակ (Ավետիսյան, *Հայկական հարցը 1918 թ.* 157): Կովկասյան թաթարները, օգտվելով այդ հանգամանքից, ոգեշնչված թուրք էմիսարների հակահայ կոչերով, ավազակախմբեր կազմելով, սկսեցին հարձակումներ գործել, սպանել ու կողոպտել Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխիի, Արեշի, ինչպես նաև սահմանակից Բաքվի նահանգի Գյոքչայի, Շամախիի և Ղուբայի գավառների անպաշտպան մնացած հայկական գյուղերի անգն բնակչությանը: Թաթարական գյուղերի հրոսակախմբերը շուրջլայներ էին կազմակերպում և առանց սեռի ու տարիքի խտրականության սպանում ճանապարհորդ հայերին («Кавказское слово», 1918, 13 марта, № 57, Тифлис):

Տազնապալից էր իրավիճակը հատկապես Բաքու–Թիֆլիս երկաթգծում: Թաթարական լյտիացած ավազակախմբերը Սպանդար և Սուլեյման Էֆենդիների գլխավորությամբ Զյուրդամիր, Հաջիկաբուլ, Ուջար, Մյուսիսի և Աղստաֆա կայարաններում գնացքները բաց էին թողնում իրենց սեփական հայեցողությամբ, հաճախ կանգնեցնում էին դրանք և անարգել սպանում ու կողոպտում հայ ուղևորներին (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 58, թ. 2, 4-5; Գրիգորեանց, *Հաջիքարուլի սարսափներից*): Բաքու–Թիֆլիս երկաթգծի վերոհիշյալ կայարաններում տազնապ ներշնչող իրադարձությունների, մասնավորապես հայերի սպանությունների առիթով «Չանգ» լրագիրը փաստում էր, որ այն «Մուսավաթի» և «Իթթիհադի» կողմից նախօրոք ծրագրված և իրականացված քաղաքականություն էր: Թերթի «Դժոխային հորեր» առաջնորդողում տեղեկացվում էր, որ «Աղբբեշանի հանրապետութեան սահմաններում Ելիզավետիսո գիւղից ոչ հեռու (Աղստաֆա կայարանի մօտ), երևան են հանւած մօտ 20-ի չափ հորեր, որոնք լիքն են մարդկային դիակներով: Պարզուր է, որ գնացքներից հանւած մարդիկ, համարեա թէ բացառապէս հայեր, թալանւելուց յետոյ կենդանի նետուում են այդ հորերը» («Դժոխային հորեր»): Միայն Ուջար և Մյուսիսի կայարանների միջև ընկած տարածքում գնացքներում սպանվեց շուրջ 100 հայ (Մայիլեան, Գաւառի

¹ «Իթթիհադ» կուսակցությունը ստեղծվել է Բաքվի «Մահմեդականները Ռուսաստանում» և Գանձակի «Իսլամի միություն» կազմակերպությունների միավորմամբ: Կուսակցությունն առաջ էր քաշում Ռուսաստանի մահմեդականների շրջանում շարիաթի ներդրման գաղափարը: «Իթթիհադի» կարգախոսներից էր՝ «Մեզ պետք չէ այլ կուսակցություն՝ իսլամից բացի» (Świętochowski 88-89; Փաշայան 24): Գործել է մինչև 1920 թ. հոկտեմբերը («Խորհրդային Հայաստան», 1921 թ. նոյեմբերի 1, № 210, Երևան):

կեանք): Շամախու գավառում Զյուրղամիր և Աղսու կայարաններում, թաթար արյունարբու ոճրագործների հարձակումների հետևանքով ճանապարհներին, հատկապես գիշերները, հայկական գյուղերի մոտակայքում սպանվեց 63 հայ (Շամախեցի 6), որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում գավառի Զարքանջ, Սաղիան, Զալախան, Ղաջար, Գյուրջաշեն և Մատրասա հայկական գյուղերի բնակիչները: Հակահայ գործողությունները դեկավարում էր «Մուսավաթի» և «Իթթիհադի» ուղղորդմամբ Գանձակում իր գործունեությունը սկսած «Մահմեդական հասարակական կոմիտեն» (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, g. 2, q. 94, թ. 96):

Կովկասյան թաթարների վայրագությունները տարածվեցին նաև ռազմաճակատից տուն վերադարձող ռուս զինվորների վրա: Այսպես, զենք ձեռք բերելու, իրենց գնդերը զինելու և թուրքերի առաջխաղացումն արագացնելու նպատակով Անդրկովկասյան կոմիտեի մահմեդական անդամների (Ֆաթալի-խան Խոյսկի, Ալասկյար-բեկ Խասամեդով, Խուրադատ-բեկ Մելիք Ալսանով), ինչպես նաև «Մուսավաթի» ու «Մուսուլմանական հասարակական կազմակերպությունների խորհրդի» գործադիր կոմիտեի (Ա. Չիաթխանով, Շ. Ռուստամբեկով, Ա. Սաֆիքյուրդսկի, Խ. Ռաֆիբեկով, Ն. Ուսուբբեկով, Ա. Խասամեդով, գևդ. Էֆենդին, ռոտմիստր Ուլուբին) ուղղորդմամբ «Վայրի դիվիզիայի» զինվորները, նրանց միացած կովկասյան թաթար հրոսակախմբերը 1918 թ. հունվարի 9-13-ը հարձակվում են տուն վերադարձող ռուսական զորամասերի վրա և Գանձակից ոչ հեռու գտնվող Շամախու կայարանում կոտորում ավելի քան 2000 ռուս զինվոր՝ խլելով նրանց զենքն ու զինամթերքը (Շահումյան 113-114; Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 223, g. 1, q. 117, թ. 2; Շեֆ 1927):

«Մուսավաթի» հաջորդ քայլը երիտթուրքերի «Իթթիհադ վե թերաքքը» («Միություն և Առաջադիմություն») կուսակցության ուղղորդմամբ իշխանությունը բռնազավթելու նպատակով Բաքվում հաստատված խորհրդային օրինական իշխանության դեմ 1918 թ. մարտի վերջերին բարձրացրած խռովությունն էր: Այսպես, Բաքվում 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին (15) հաստատված (Շահումյան 28-30; Արզումանյան 433) խորհրդային իշխանությունը «Մուսավաթի» կողմից ընդունվեց մեծ դժկամությամբ (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, g. 2, q. 94, թ. 103): Նշենք, որ իշխանությունը բռնազավթելու գաղափարը երիտթուրքերի և «Մուսավաթի»՝ համաթուրքական խնամքով մշակված ծրագրերի մի մասն էր միայն կազմում: «Մուսավաթի» առաջնահերթ նպատակն էր անդրալթայան տափաստաններից խուժած թյուրք-օղուզական քոչվոր ցեղերի համար Արևելյան Այսրկովկասը «հայրենիք» դարձնելու միտումով Բաքվում տապալել խորհրդային իշխանությունը, գրավել քաղաքը և այն հռչակել որպես ապագայում ստեղծվելիք արհեստածին «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետության» (Միմոնյան 305; Ավետիսյան, *Հայկական հարցը 1918 թ.*) մայրաքաղաք: Ըստ Էուլթյան՝ մուսավաթականների կողմից Բաքվի գրավման դեպքում այն վերածվելու էր կովկասյան մահմեդականների՝ հակառուսական-հակահայկական ահաբեկչական պայքարի օջախի և կյանքի էր կոչվելու համաթյուրքական գաղափարախոսությունը: Ակներև է, որ այդ ծրագիրը պետք է իրականացվեր արևելահայերի ֆիզիկական բնաջնջման ճանապարհով, ուստի «Մուսավաթը» հետևում էր իթթիհադականների քաղաքական ուղղությանը՝ Կովկասի մահմեդականների մեջ քարոզելով համաթյուրքականության և համախլամականության գաղափարներ: Ըստ Էուլթյան՝ 1905-1906 թթ. թաթար-հայկական ընդհարումներից հետո երկրորդ փորձն էր ձեռնարկվում հայկական ջարդեր կազմակերպելու համար, մասնավորապես մեխանիզմների ընտրության, ճշգրտման, մշակման և կիրառման առումով: Վավերագրերը վկայում են, որ այդ օրերին սարդիչ գործողություններ կազմակերպելու, հայ և ռուս բնակչության դեմ ոճրագործություններ իրականացնելու գործում իր ակտիվ դերակատարությունն է ունեցել հատկապես Ղարաբաղի խանության հիմնադիր, քոչվոր ջլանշիր ցեղի սարըջալլու ճյուղի ցեղապետ, հայատյաց Փանահ Ալի խանի շառավիղ (Պեհպուտ խան Ճիվանշիրի սպանիչ պ. Միսաք Թորլաքեանի դատավարությունը անգլ. զինուորական ատենանիս առջեւ), Բաքվի հայերի 1918 թ. սեպտեմբերյան եղեռնագործության գլխավոր կազմա-

կերպիչներից մեկը՝ Բեիբուբ խան-Ջիվանշիրը¹, Դավիթ Անանուու բնորոշմամբ՝ «ծպտեալ պանխլամխոը» (Անանուու Բագուի շիրիմները (I); Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, թ. 54):

Ստեղծված իրավիճակում Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդը (Նախագահ՝ ՅՅԴ անդամ Աբրահամ Գյուլխանդանյան) և ՅՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ.Կ.-ն անտարբեր չէին կարող լինել հայությանը սպառնացող վտանգի նկատմամբ: Ընդամին, հաշվի առնելով հայերի նկատմամբ «Մուսավաթի» բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը, կանխազգայով, որ նրա հրահրմամբ կիրագործվեին հայերի նոր կոտորածներ՝ Հայոց ազգային խորհուրդը Գերագույն զինվորական մարմնի (Պաշտպանության հայկական շտաբ) հետ ձեռք առավ ինքնապաշտպանական միջոցներ (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 12-13): Շտաբը, որը ղեկավարում էին գեներալներ Իվան Բադրամյանը և Հակոբ Բագրատունին (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 105, թ. 3; ֆ. 275, ց. 6, գ. 2, թ. 43), փոխգնդապետ Հարությունյանին նշանակեց Բաքվի պաշտպանության պետ, շտաբի պետն էր շտաբս-կապիտան Սարգիս Մուսայեյանը (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 13-14; տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1441, ց. 1, գ. 20, թ. 2):

Չնայած Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի խաղաղասիրական ջանքերին ու զգուշացումներին՝ «Մուսավաթի» նեցուկը կազմող «Վայրի դիվիզիայի» շուրջ 25.000-անոց զորամիավորումը նրանց միացած շրջակա գյուղերից հավաքված մեծ թվով թաթար հրոսակախմբեր նախահարձակ եղան և գրոհեցին Բաքվի դեմ: Սակայն «Մուսավաթի»-ի ռազմական հեղաշրջման ճանապարհով Բաքվում իշխանությունը բոլշևիկներից զավթելու փորձը նպատակին չհասավ: Եռօրյա մարտերում (մարտի 18-ին (31)-20-ապրիլի 2)՝ խորհրդային իշխանությունը Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի և ՅՅԴ Բաքվի «Ոսկանապատի» ԿԿ-ի զինական ուժերի մեծագույն աջակցությամբ դուրս եկավ լիակատար հաղթանակով, իսկ մուսավաթականների պարագլուխները խուճապահար փախան Գանձակ, Ղուբա, Լենքորան և այլուր (Ստեփանյան, *Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը 341-359*; Մելիքյան, *Պայքար Բաքվի համար*):

Բաքվում մուսավաթականների սանձազերծած խռովությունը և հակահայ սահմանափակումները հետո մուսավաթական գործիչները, անցնելով գավառներ, խառնակիչ գործողությունների ծրագրով իրենց վրեժը հանում էին կովկասյան թաթար խաժամուժին քրիստոնյա, մասնավորապես հայ և ռուս բնակչության դեմ հրահրումներով ու սպանություններով: Այլ կերպ ասած՝ խռովության ճնշումից հետո վրեժխնդրությունը դարձավ նահանգի հայահոծ գավառների հայ բնակչության կոտորածներն արդարացնելու միջոց (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 105):

Պարտություն կրելով Բաքվում «Մուսավաթը» տենդորեն նախապատրաստվեց հակահայ հետագա ոճրագործությունների կազմակերպմանը, որն ուղեկցվեց Օսմանյան բանակի՝ Այսրկովկաս արշավանքով: Թուրքական զորախմբերի՝ 1918 թ. մայիսին Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի մարտերում ունեցած անհաջողություններից և Ղարաբիլիսայի (այժմ՝ Վանաձոր) գրավումից հետո նրա հիմնական խմբավորումը համաթուրքական դրոշով արշավեց Բաքու: Այդ արշավանքով Օսմանյան կայսրությունը ձգտում էր տիրանալ Բաքվի նավթին, ապա՝ անցնել Հյուսիսային Կովկաս, այնուհետև՝ Կենտրոնական Ասիա, որով պետք է իրականացվեր «Մեծ Թուրանի» ստեղծման երազանքը (Խատիսեան 86): Բաքվի դեմ արշավանքով երիտթուրքերը, ձեռնամուխ լինելով համաթուրքական գաղափարախոսության գլխավոր

¹ Բ. Ջիվանշիրը 1907 թվականից եղել է «Կովկասյան համամուսուլմանական «Դիֆայի»» կազմակերպության անդամ, 1918 թ. հուլիսի 17-ից՝ Ադրբեջանի ներքին գործոց նախարար, որն այդ նպատակով կազմել էր թաթարական զինված հրոսակախմբեր (Lucifer; Նիւթեր, փաստեր եւ յուշեր հայկական ողբերգութիւնից):

տեսաբաններից Չիյա Գոյբալիի առաջադրած համաթյուրքականության դոկտրինի¹ երկրորդ փուլի՝ համաօղուզական պետության² ծրագրի կենսագործմանը (Зареванд 92), դրա շրջանակում մշակել էին նաև մի հայտնի չափով ռազմաքաղաքական հայեցակարգ. Արևելյան Այսրկովկասի նվաճման գուլգահեռ արհեստածին «Ադրբեջան» հորջորջումով «Արևելակովկասյան մուսուլմանական» կազմավորման ստեղծումը, որի հիմքի վրա Օսմանյան կայսրության կազմում պետք է կենսագործվեր Սև ծովից մինչև Կասպից ծով (Բաթումից մինչև Բաքու) ընկած տարածքում «Մեծ Ադրբեջան» նոր պետության ստեղծումը: Այն պետք է կամրջեր թուրքական պետությունը Կովկասի և Միջին Ասիայի թրքախոս ժողովուրդների հետ³: Եվ այդ ծրագիրը պետք է իրականացվեր արևելահայերի ֆիզիկական բնաջնջման ճանապարհով:

Արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման ստեղծման առաջին քայլը Թիֆլիսում թուրքերի ճնշման տակ Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին, երիտթուրքերի և «Մուսավաթի» համաթյուրքական մշակված ծրագրով Կուրի ձախափնյակում մերձկասպյան տարածքում երբևէ գոյություն չունեցած արհեստածին «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետության» հռչակումն էր⁴, որը Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան պատմական Ատրոպատենե-Ատրպատական Ադարբայ-

¹ Չիյա Գոյբալիի գաղափարախոսության պատմաբանասիրական բազմակողմանի քննության մասին տե՛ս Սաֆարյան, «Չիյա Գոյբալիը և «Թյուրքականության հիմունքները»:

² Օսմանյան կայսրության կազմում ստեղծվելիք համաօղուզական պետությունը պետք է ընդգրկեր Թուրքիան, Արևելյան Այսրկովկասը, Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներն ու պարսկական վաղեմի նահանգ Ազարբայջանը (Ատրպատական) (Խուրշուդյան 34):

³ Թուրք-մուսավաթականները ծրագրել էին բռնազավթումների քաղաքականությամբ, այսպես կոչված, «Մեծ Ադրբեջանի» մեջ ընդգրկել Գանձակ-Ելիզավետպոլի և Բաքվի նահանգները, Երևանի նահանգի հարավային մասը, Վրաստանից՝ Թիֆլիսի նահանգի հարավային մասը և Դաղստանի հարավային մասի որոշ հատվածներ: Այսպիսով՝ Հայաստանից փորձ էր արվում խլելու բովանդակ Արցախն ու Չանգեզուրը, Երևանի նահանգից՝ Նախիջևանն ու Շաքուրը, Երևանի և Էջմիածնի գավառները և Մասիսի ստորոտներով ամբողջ Սուրմալուն՝ մինչև Կարսի նահանգը: Այլ կերպ ասած՝ Հայաստանից գավթելու էր 50.520 քառ. կմ տարածք (Ռուբեն 183-184): Էնվեր փաշայի և «Կովկասի միավորված լեռնականների միության» ղեկավարներից Թափա (Աբդուլ Մեջիդ) Չերմուկի կազմած քարտեզի հիման վրա «Մեծ Ադրբեջան» պետության ընդհանուր տարածքը պետք է կազմեր 140.000 քառ. կմ (Փ. Ժ. Լա Շրեն 41-42): «Մեծ Ադրբեջանի» քարտեզը ժամանակին տպագրվել է թուրքական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումից հետո՝ 1918 թ. սեպտեմբերի 22-ին, Ստամբուլում լույս տեսնող կառավարական «Ենի գյուն» («Նոր օր») պաշտոնաթերթում: Համաթյուրքականության ոգով կազմված այս քարտեզում, փոխելով Այսրկովկասի Էթնոժողովրդագրական պատկերը, Հայաստանն իսպառ բացակայում է, իսկ հայ բնակչության տեղաբաշխումը ներկայացված էր միայն մի քանի կղզյակների տեսքով: Հակառակ դրան՝ «Մեծ Ադրբեջանը» պատկերված է որպես Կովկասի լայնատարած մի պետություն («Հորիզոն», 1918թ. հոկտեմբերի 30, № 222, Թիֆլիս; Խուրճիյան 37-38): «Մեծ Ադրբեջանի» մեկ այլ քարտեզ հրատարակվել է ԱՂՀ ինսամատարարության նախարարության կողմից 1920 թ. հրատարակված «Адресь-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г., на тюркским и русским языкам (1-ой год издания), под редакцией А. И. Ставровского, Баку, 1920»-ում (տարեգրքի վերջում առդիր): Հայաստանի պատմական տարածքների հաշվին «Մեծ Ադրբեջանի» ստեղծման առաջին քայլերից էր քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքի պայմաններում 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրով և նույն թվականի հուլիսի 5-ին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի անօրեն որոշմամբ ի բնե հայկական Նախիջևանն ու Արցախը Ադր. ԽՍՀ-ին բռնակցելը:

⁴ Այն, որ Այսրկովկասի քաղաքական քարտեզում տեղ փնտրող նորագոյացությունը հայտնի էր նաև «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետություն» անունով, փաստում է 1918 թ. հունիսի 15-ին ռազմական գործիչ, օբեր-լեյտենանտ Յերիբերտ ֆոն Լարիշի՝ Բեռլին հղած զեկուցագիրը, որում ասվում էր. «Թուրքերը բացահայտորեն ցանկանում են Հյուսիսային Կովկասը, ներառյալ Դաղստանը միացնել Արևելակովկասյան մուսուլմանական Հանրապետությանը, որն այստեղ կոչում են Ադրբեջան» (Ավետիսյան, *Հայկական հարցը 1918 թ.* 285):

գան (նոր պարսկերեն)-Ազարբայջան (արաբերեն) նահանգի անունով թյուրքական տարբերակով հորջորջվեց «Ազերբայջան»¹:

Թուրքական արշավանքը Բաքու և հայերի կոտորածները

Բաքվի պաշտպանությունը, որն առանձնահատուկ տեղ է գրավում Առաջին աշխարհամարտի ռազմական գործողությունների մեջ, ուներ վճռորոշ նշանակություն ոչ միայն Գանձակ-Ելիզավետպոլի ու Բաքվի նահանգների հայության,

¹ Արևելյան Այսրկովկասում երբևէ գոյություն չի ունեցել «Ադրբեջան» անվամբ որևէ աշխարհագրական վայր կամ պետություն: Բանասեր, պատմաբան, պրոֆ. Արտ. Աբեդյանի դիպուկ բնորոշմամբ «Ատրբեջան եւ ատրբեջանցի անունով երկիր ու ժողովուրդ գոյութիւն չունէին պատերազմից (իմա՝ Առաջին աշխարհամարտից – Գ. Ս.) առաջ: ...Ռուսական հին վիճակագրութիւնը գիտեր միայն «Արեւելեան Անդրկովկաս», «Բագուի, Գանձակի նահանգներ» եւ այլն՝ փոխարինելով նույնանուն խանութիւններին՝ պարսկական տիրապետութեան տակ: Այդ երկրամասի մեծամասնութիւնը կազմող ցեղն էլ հին վիճակագրութիւններում թաթար եւ կամ պարզապէս մահմեդական յորջորջումով էր յայտնի» (Աբեդեան 135): 1918 թ. մայիսի 26-ին՝ Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո, երբ կովկասյան թաթարների «ազգային» խորհուրդը (Նախագահ՝ Մ. Է. Ռասուլզադե) երիտթուրքերի մտահղացմամբ և օժանդակությամբ մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակեց նոր «պետության» ստեղծումը՝ նպատակ ունենալով նույն անվան միջոցով հավակնել Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան վաղեմի նահանգ Ազարբայջանին (Ատրպատական), այն թյուրքացված տարբերակով հորջորջվեց «Ազերբայջանի Դեմոկրատական Հանրապետություն» (Swietochowski 129): Արիեստաժին «Ադրբեջան» կազմավորումն ինքնին սպառնալից էր նշանակում Պարսկաստանի տարածքային ամբողջականության համար: Այդ անվան կիրառումը հետապնդում էր հետևյալ հեռահար նպատակը՝ տարածքային հավակնություններով նորաստեղծ կազմավորմանը բռնակցել նաև Պարսկական Ազարբայջան (Ատրպատական) նահանգը և իրականացնել «Մեծ Ադրբեջանի» ստեղծման համաթյուրքական ծրագիրը: Ականավոր պատմաբան-արևելագետ, ակադեմիկոս Վասիլի Բարթոլոյը 1924 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Ադրբեջանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում մերձկասպյան մարզերի և Աղվանքի ընդհանուր պատմության մասին կարդացած 5-րդ դասախոսության մեջ այս առիթով նշել է. «Ադրբեջան տերմինը ընտրվել է այն պատճառով, որ, երբ հաստատվեց Ադրբեջանի Հանրապետությունը, ենթադրվում էր, թե պարսկական և այդ Ադրբեջանը կկազմեն մեկ ամբողջություն... այս հիմքի վրա ընդունվեց Ադրբեջան անվանումը...» (Бартольд 703). Հենց այս պատճառով էլ պարսից կառավարությունը 1918 թ. օգոստոսի 28-ին Ստամբուլում պարսկական դեսպանատան միջոցով բողոքի նոտա է ներկայացրել Օսմանյան կառավարության արտաքին գործոց նախարարությանը, որում ասվում էր. «Արտաքին գործերի հարգելի նախարարություն. ռուս-օսմանյան հաշտության պայմանագրի արդյունքում Կովկասում տեղի է ունենում «Ազարբայջան» անունով պետության ձևավորումը: Հաշվի առնելով, որ Թավրիզ կենտրոնով Պարսկաստան պետության սահմաններում կա նման անունով նահանգ, և որ պատմության մեջ երբեք չի եղել նման անունով պետություն, Պարսկաստանն ապշած է և անհրաժեշտություն է տեսնում վերանայելու այս որոշումը» (<https://www.live24.am/66443>. Մուսք՝ 10.22.2020:

Արիեստաժին այդ կազմավորումն իր հուշերում առավել ցայտուն է բնութագրել 1918 թ. աշնանից հակաբոլշևիկյան Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Անտոն Դենիկինը. «Ադրբեջանական Հանրապետությունում ամեն ինչ արիեստական էր, «ոչ իսկական»՝ սկսած անվանումից, որը վերցված էր Պարսկաստանի մի նահանգից, արիեստական տարածք, որն ընդգրկում էր Լեզգիական Չաքաթայան, Բաքվի և Ելիզավետպոլի հայ-թաթարական նահանգները և ռուսական Մուղանը, ու միավորված թուրքական քաղաքականությամբ՝ որպես պանթուրքիզմի հենակետ Կովկասում... Արիեստական պետականություն, քանի որ ժողովուրդների մեծ վերաբնակեցման ճանապարհին ընկած այդ հողերում միշտ բնակվում էին միմյանց հաջորդող նվաճողների բազմազան մշակույթների ներգործությանը ենթարկված մանր ցեղեր...: Վերջապես, արիեստական էր պահվում նաև արբեջանական կառավարությունը՝ սկզբնապես Նուրի փաշայի կամքով, այնուհետև՝ գեներալ Թոմսոնի, հետագայում՝ ուղղակի ինտրոյակով» (Деникинъ 164): (Մանրամասն տես Էնսեթոլլահ Ռեզա; Ասատրյան և Գևորգյան 1990; Galichian 2010):

այլև նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության հետագա ճակատագրի համար: Նրա կազմակերպիչներից մեկը՝ գեներալ-մայոր Հակոբ Բագրատունին, իրավա-ցիորեն նկատել է. «Բաքվի ինքնապաշտպանությունը հատկապես բացառիկ է հայության գոյության համար: Ինձ համար այլևս պարզ էր, որ գրավելով Բաքուն (հայի համար իրենց բոլոր հետևանքներով)՝ թուրքերը հետևողականորեն կանդ-րադառնան բնաջնջումից զերծ մնացած հայկական վերջին շրջաններին՝ Ղարաբաղին և Երևանին, որ կնշանակեր մեր ժողովրդի ֆիզիկական կործանում, լրիվ վերացում...» (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 49, 53): Ուս-տի երիտթուրքերը բացեիբաց հայտարարում էին, թե «Հայաստանի խնդրի վերջ-նական լուծումը կախած է Բագուից, երբ կը գրաւենք Բագուն, կը լուծենք եւ Հա-յաստանի հարցը...» (Գիլխանդանեան 27): Այդ իսկ պատճառով էլ Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդն ու ՀՀԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ.Կոմիտեն հրաժարվեցին կա-տարել Հայաստանի Հանրապետությանը պարտադրված Բաթումի պայմանագրի (1918 թ. հունիսի 4) 11-րդ հոդվածի պարտավորությունը, որով «Բաքու քաղաքից անհապաղ դուրս պետք է բերվեին հայկական բոլոր զորամասերը»՝ Բաքվի Կոմունայի պաշտպանների հիմնական կորիզը (Վրացեան 337; Ահարոնեան 111):

Այն իրողությունը, որ Բաքվի դեմ արշավանքով երիտթուրք-մուսավաթականների կողմից նախօրոք ծրագրված էր Բաքվի քրիստոնյա ազգաբնակչության և հատկապես հայերի ջարդը, վկայում է Գանձակից մուսավաթական Ադրբեջանի ներքին գործոց նա-խարար Բեհբուդ խան-Ջիվանշիրի՝ 1918 թ. հուլիսի վերջերին «Մուսավաթի» Բաքվի կոմիտեին հղած գաղտնի նամակը, որում, մասնավորապես, ասվում էր. «...Երբ քաղա-քը գրաւենք, պիտի զատենք հայ մտաւորականները եւ պիտի ջարդենք բոլոր հայերը» (Պեհպուտ խան Ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը): Հարկավ, այս փաստով ցուցահանվում է մուսավաթականների՝ հայասպան անսքող քաղաքականու-թյունը: Հետևաբար նամակում հայ մտավորականության ոչնչացման սպառնալիքի առկայությունը գալիս է մեկ անգամ ևս ապացուցելու այն իրողությունը, որ Բաքվում հայերի ցեղասպանությունը կազմակերպվել և իրականացվել է երիտթուրքերի ոճրա-գործ նույն օրինակով՝ այնպես, ինչպես Արևմտահայերի ցեղասպանության ժամանակ ոչնչացվում էր հայ մտավորականությանը: Հարկ է նշել, որ Բաքվի նահանգի հայերի կոտորածների քաղաքականությունը նախապես ծրագրված էր երիտթուրքական և մուսավաթական կառավարությունների կողմից, որը խարսխված էր Օսմանյան կայս-րության ցեղասպան քաղաքականության վրա: Առկա են բազմաթիվ հեռագրեր, հրա-հանգներ, առանձին կարգադրություններ՝ առաքված մուսավաթական կառավարու-թյան կողմից, որոնք լիովին բացահայտում են հայերի կոտորածների առնչությամբ նա-խօրոք կազմված ծրագրերը: Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ փաստը. Բաքվի հայե-րի սեպտեմբերյան կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից մեկին՝ Բ. խան-Ջի-վանշիրին վնասագերծող հայ վրիժառու Միսաք Թորլաքեանի՝ Կ.Պոլսում 1921 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերի սկզբներին անգլիական ռազմական դատարանի (նախա-գահ՝ մայոր Ֆրիսբի)¹ կողմից անցկացված դատավարության ժամանակ Բաքվի 1918 թ. հերոսամարտի մասնակից, ՀՀԴ անդամ Գրիգոր Ամիրյանը հրապարակեց կոտո-րածներից առաջ Բ. խան Ջիվանշիրի կողմից Նուխիի, Արեշի, Շամախու և Բաքվի քաղաքապետերին տրված ծածկագիր-հեռագիրը: Այստեղ հանցավոր կերպով հրա-հանգվում էր. «Սրբազան պատերազմ մըն է այս, մղուած՝ միացնելու համար բոլոր թուրք ցեղերը: Այս ի կատար ածելու համար անհրաժեշտ է, որ նախ հայ ցեղը բնա-ջնջուի: Հայերը խոչընդոտ կը հանդիսանան մեր քաղաքական ճամբուն վրայ, որ ուղ-ղած է դէպի Հնդկաստան: Անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայերը, անոնց դիակներու վրայէն անցնելով մեր նպատակներուն հասնելու համար: Մի ինչայլք ոչ ոքի եւ հավատարմօ-

¹ Կ.Պոլսում կայացած դատավարության ժամանակ անգլիական պատերազմական ատյանը Մ. Թորլաքեանին ճանաչել է մեղավոր, սակայն ազատ է արձակել «մտախանգար-ման» պատճառով (Վարժապետեան 123-130; Թորլաքեան 524-525):

րեն կատարեցէք ձեզի տրուած հրահանգները» (Պեհպուտ խան ճիվանչիի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգ. Չինուորական ատենան անջեւ 141-142; ԱԼՕ 84-85):

Բաքվի դէմ թուրքական արշավանքի ընթացքում հայ բնակչության ֆիզիկական բնաջնջման և բռնի տեղահանման հանցավոր քաղաքականությունն ընթանում էր երկրամասի ողջ տարածքով մեկ՝ ներառելով ինչպէս Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Կուրի ձախսփնայակում գտնվող Նուխիի և Արեշի հայահոծ գավառները, այնպէս էլ Բաքվի նահանգի Գյոքչայի, Շամախիի, Ղուբայի¹, որի հետևանքով զոհ գնացին տասնյակ հազարավոր հայեր (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 36, թ. 45; ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, թ. 45; ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, թ. 46; ֆ. 27, ց. 1, գ. 338, թ. 59; Ստեփանյան, *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը* էջ 23-28):

Օգտագործված գրականություն

1. Ահարոնեան, Գերսամ. *Մեծ երազի ճամբուն վրայ... (ակնարկ հայկական հարցի պատմության վրայ)*. Լոս Անճելըս, 1986:
2. Ասատրյան, Գառնիկ և Նիկոլայ Գևորգյան. *Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը*. Երևան, 1990:
3. Ավետիսյան, Հրանտ. *Հայկական հարցը 1918թ.*. Երևան, 1997:
4. ԱԼՕ. *Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն)*. Դ շարք, թիւ 1-4, Պէյրուֆ, 1970:
5. Արզումանյան, Սակիչ. *Ստեփան Շահումյան*. Երևան, 1978:
6. Գիւլխանդանեան, Աբրահամ. *Բագուն Հայաստանի անկախութեան եւ նորա պահպանման տեսակետից (Մայիս 28. 1918-1938 քսանամեակ)*. Փարիզ, 1938:
7. Էնաեթովահ, Ռեզա. *Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա)*. Երևան, 1994:
8. Թոռլաքեան, Միսաք. *Օրերուս հետ*. Գ հրատ., Պէյրուֆ, 2001:
9. Լեո. *Անցյալից. Հուշեր, թղթեր, դատումներ*. Թիֆլիս, 1925:
10. Խատիսեան, Ալեքսանդր. *Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը*. Բէյրուֆ, 1968:
11. Խուրշուդյան, Լենորուշ. *Հայկական հարցը (բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը)*. Երևան, 1995:
12. Կնյազյան, Դավիթ. *Ադրբեջանական Ղեմուկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ.*. Երևան, 2008:
13. Մելիքյան, Վահան. *Պայքար Բաքվի համար*. Երևան, 2008:
14. Յակոբեան, Յովհաննես. *Թիւրքիա Գերման ճանկերուն մէջ*. Թիֆլիս, 1918:
15. Շահումյան, Ստեփան. *ԵԼԺ (1917 հոկտեմբեր-1918 մայիս)*. հ. 4, Երևան, 1978:
16. Շամախեցի (Բարդամյան, Հարություն). *Թրքասիրութի՛ն, թե՛ թրքամոլութի՛ն: Ընդդիմախօսական Եղիշէ ա.-ք. Գեղամեանի «Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը գրքի առթիւ»*. Թիֆլիս, 1920:
17. *Պեհպուտ խան ճիվանչիի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգ. Չինուորական ատենան անջեւ*. Աթէնք, 1936:
18. Ռուբէն. *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները*. հ. Է, Թեհրան, 1982:
19. Սարգսյան, Երվանդ. *Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1918 թ.*. Երևան, 1964:

¹ 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Բաքվի գավառում (ներառյալ Բալախան-Սաբունչիի ոստիկանական տեղամասը) հայ բնակչության թիվը 77.198 էր, Շամախիի գավառում՝ 22.350, Գյոքչայի գավառում՝ 17.20713, Ղուբայի գավառում՝ 14.713, Նուխիի գավառում՝ 17.751, Արեշի գավառում՝ 19.161 (Кавказский календарь 179, 181, 183, 185, 191, 195):

20. Սաֆարյան, Ալեքսանդր. *Հիյա Գոյթալիը և «Թյուրքականության հիմունքները*. Երևան, 2012:
21. Սիմոնյան, Հրաչիկ. *Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից*. Երևան, 1990:
22. Ստեփանյան, Գևորգ. *Բարու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*. Երևան, 2011:
23. Վրացեան, Սիմոն. *Կեանքի ուղիներով (Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ)*. հ. 2, Պէյրուս, 1967:
24. Փաշայան, Արարս. *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան, 2014:
25. Galichian, Ruden. *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second, Revised and Expanded Edition)*. London/Yerevan, 2010.
26. Swietochowski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge, 1985.
27. *Адресь-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г., на тюркским и рускомъ языкахъ (1-ой год издания)*. под редакцией А. И. Ставровского, Баку, 1920.
28. Бартольд, Василий. *Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира*. Сочинение, т. II, ч. I, Москва, 1963.
29. Деникинъ, Антон. *Очерки русской смуты, т. 4. Вооруженныя силы Юга России*. Берлинъ, 1925.
30. Дубинский-Мухадзе, Илья. *Шаумян*. Москва, 1968.
31. Зареванд (Налбандян, Завен). *Турция и пантюранизм*. Париж, 1930.
32. Сваранц, Александр. *Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе*. Москва, 2002.
33. Семен, Сеф. *Правда о Шамхоре 7-12 января 1918 г., По неизданным архивным материалам Музея Революции ССР Грузии*. Акц. О-во Заккнига, Тифлис, 1927.
34. Ավետիսյան, Հրանտ. «Երիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը և հակահայկական ոճրագործությունները 1918 թ.»։ «Պատմաբանասիրական հանդես», № 1, 1991, էջ 43-64:
35. Խուղիկյան, Գևորգ. «Մի ուշագրավ քարտեզ»։ *Երևանի համալսարան*, № 3, 1989, էջ 37-38:
36. Ստեփանյան, Գևորգ. «Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ.»։ *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր*, հ. 5, 2002, էջ 23-28:
37. Վարժապետեան, Գաբրիել. «Միսաք Թորլաքեանի դատաւարութիւնը Պոլսոյ մէջ 1921-ին»։ *Ամենուկ Տարեգիրքը*, խմբ.՝ Գեորգեան Կարո, Թ տարի, Պէյրուս, 1962, էջ 123-130:
38. Саркисов, Ерванд. “Борьба народов Закавказья против турецких оккупантов в 1918 году”. *Արևելագիտական ժողովածու*, № 1, 1960, стр. 190-242:
39. Nəcəfov, Etibar. “Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının Xüsusiyyətləri”. *Elmi Jurnal Azərbaycan Bu Gün və Sabah*, № 5, 2007, s. 29-38.
40. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 338, թ. 59:
41. --- ֆ. 223, ց. 1, գ. 58, թ. 2, 4-5:
42. --- ֆ. 223, ց. 1, գ. 36, թ. 45, գ. 117, թ. 2:
43. --- ֆ. 275, ց. 6, գ. 2, թ. 43:
44. --- ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, թ. 45, 46:
45. --- ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, թ. 54:
46. --- ֆ. 1267, ց. 1, գ. 29, թ. 3, գ. 26, թ. 21:
47. --- ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 12-14, 49, 53, 96, 103, 105:
48. --- ֆ. 1267, ց. 2, գ. 105, թ. 3:

49. --- Ֆ. 1441, ց. 1, գ. 20, թ. 2:

50. --- Ֆ. 4049, ց. 1, գ. 2, թ. 4:

51. Արեղեան, Արտաշես. «Մենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ)». *Հայրենիք*, 2 տարի, 1928թ. մայիս, № 7 (67), Բոստոն, էջ 132-144:

52. Գրիգորեանց, Սարգիս. «Հաջիքարուլի սարսափներից». *Մեր-օրեր*, 1918թ. դեկտեմբերի 5-23, № 1, Բազու:

53. Դավիթ Անանուն. «Բագուի շիրիմները (I)». *Սշակ*, 1919թ. մարտի 29, № 69, Թիֆլիս:

54. «Դժոխային հորեր». *Չանգ*, 1918թ. դեկտեմբերի 5, № 76, Երևան:

55. «Հորիզոն». 1918թ. հոկտեմբերի 30, № 222, Թիֆլիս:

56. «Պեհալուտ խան ճիվանշիրի սպանիչ պ. Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգլ. զինուորական աստեանիս առջեւ». *Ճակատամարտ*, 1921թ. սեպտեմբերի 29, № 872, Կ. Պոլիս:

57. Lucifer, B.. «Նիւթեր, փաստեր եւ յուշեր հայկական ողբերգութիւնից». *Մեր-օրեր*, 1918թ. դեկտեմբերի 5-23, № 1, Բազու:

58. «Кавказское слово». 1918, 13 марта, № 57, Тифлис.

59. «Իրանի 1918 թ. բողոք-սամակը՝ Կովկասում «Աղբրեջան» անվամբ կեղծ պետություն ստեղծելու կապակցությամբ. ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ». *Live 24*, <https://www.live24.am/66443>. Մուտք՝ 10.22.2020:

WORKS CITED

1. *Adres#-kalendar' Azerbajdzhanskoj Respubliki na 1920-j g., na tjurkskim' i russkom' jazykah' (1-oj god izdanija)*. pod redakciej A. I. Stavrovskogo, Baku. [Address-calendar of the Republic of Azerbaijan for 1920, in Turkish and Russian languages (1st year of publication). edited by A. I. Stavrovsky, Baku] 1920. (In Russian)
2. Aharonean, Gersam. *Met's erazi twambun vray... (aknark haykakan hartsı patmut'ean vray)*. Los Anjele's. [On the Road to a Big Dream... (Overview of the History of the Armenian Question). Los Angeles] 1986. (In Armenian)
3. Arzumanyan, Makich. *Stepan Shahumyan*, Erevan. [Stepan Shahumyan. Yerevan] 1978. (In Armenian)
4. Asatryan, Gar'nik ev Nikolay Gevorgyan. *Adrbejan. yuratsman skzbunqy' ev iranakan ashkharhy'*. Erevan. [Azerbaijan. The Principle of Appropriation and the Iranian World. Yerevan] 1990. (In Armenian)
5. Avetisyan, Hrant. *Haykakan hartsy' 1918 t'.* Erevan. [Armenian Issue in 1918. Yerevan] 1997. (In Armenian)
6. Awo'. *Misaq T'orlaqean (Yeghap'okhakan alpom: Azatagrakan payqari yushamatean)*. D sharq, t'iw 1-4, Pe'yurut'. [Misak Torlakian (Revolutionary album. Commemorative Book of the Liberation Struggle). 4 series, No. 1-4, Beirut] 1970. (In Armenian)
7. Bartol'd, Vasili. *Mesto prikaspijskih oblastej v istorii musul'manskogo mira*. Sochinenie, t. II, ch. I, Moskva. [The place of the Caspian regions in the history of the Muslim world. Composition, vol. II, p. I, Moscow] 1963. (In Russian)
8. Denikin#, Anton. *Ocherki russkoj smuty, t. 4. Vooruzhennyja sily Juga Rosii*. Berlin. [Essays on Russian Troubles, v. 4. Armed Forces of the South of Russia. Berlin] 1925. (In Russian)
9. Dubinskij-Muhadze, Il'ja. *Shaumjan*. Moskva. [Shahumyan. Moscow] 1968. (In Russian)
10. E'naet'ollah, R'e'za. *Azarbayjan ew Ar'an (Kovkasean Albania)*. Erevan. [Azerbaijan and Aran (Caucasian Albania). Yerevan] 1994. (In Armenian)

11. Galichian, Ruden. *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Shu-casing of Imagination (Second, Revised and Expanded Edition)*. London/Yerevan, 2010.
12. Giulkhandanean, Abraham. *Bagun Hayastani ankakhut'ean ew nora pahpanman tesake'tits (Mayis 28. 1918-1938 qsanameak)*. Pariz. [Baku from the Perspective of Armenia's Independence and Preservation (May 28, 1918-1938). Paris] 1938. (In Armenian)
13. Khatisean, Aleqsandr. *Hayastani Hanrapetut'ean t'sagumn u zargatsumy'. Be'yurut'. [Origin and development of the Republic of Armenia. Beirut] 1968. (In Armenian)*
14. Kourshudyán, Lendrush. *Haykakan hartsy (bovandakutyuny, tsagumy, patmutyan himnakan pulery)*. Erevan. [Armenian Issue (Content, Origin, Main Stages of History). Yerevan] 1995. (In Armenian)
15. Knyazyan, Davit'. *Adrbejanakan Demokratakan Hanrapetut'yan kovkasyan qaghaqakanut'yuny' 1918-1920 t't'.* Erevan. [The Caucasian Politics of the Democratic Republic of Azerbaijan in 1918-1920. Yerevan] 2008. (In Armenian)
16. Leo. *Antsyalyts. Husher, t'ght'er, datumner*. T'iflis. [From the Past. Memories, Papers, Judgments. Tiflis] 1925. (In Armenian)
17. Meliqyan, Vahan. *Payqar Baqvi hamar*. Erevan. [Struggle for Baku. Yerevan] 2008. (In Armenian)
18. P'ashayan, Araqs. *Islamn Adrbejanum. antsyaly' ev nerkan*. Erevan. [Islam in Azerbaijan: Past and Present. Yerevan] 2014. (In Armenian)
19. *Pe'hput xan Jivanshiri spanich Misaq T'orlaqeani datavarut'iwny' ang. Zinworakan ateanin ar'jew. At'e'nq.* [The trial of Jivanshir's assassin Mr. Misak Torlakian in front of the British military court. Athens] 1936. (In Armenian)
20. R'ube'n. *Hay yeghap'oxakani my' yishatakneri'*. h. E', T'e'hran. [Memoirs of an Armenian Revolutionary. Vol. 7, Tehran] 1982. (In Armenian)
21. Safaryan, Alegsandr. *Ziya Goyqalpy ev «Tyurqakanutyan himunqneri'»*. Erevan. [Ziya Goykalp and "Fundamentals of Turkism". Yerevan] 2012. (In Armenian)
22. Sargsyan, Ervand. *T'urqian ev nra nvatchoghakan qaghaqakanut'yuny' Andrkovkasum 1918t'.* Erevan. [Turkey and its Conquest Policy in Transcaucasia in 1918. Yerevan] 1964. (In Armenian)
23. Semen, Sef. *Prawda o Shamkhore 7-12 yanvary 1918 g., Po neizdannym arkhivnym materialam Muzeya Pevolyucii CCP Gruzii. Akc. O-vo Zakkniga, T'iflis.* [The Truth about Shamkhor January 7-12, 1918, Based on unpublished archival materials of the Museum of the Revolution of the SSR of Georgia. Joint-stock company Zakkniga, Tiflis] 1927. (In Russian)
24. Shahumyan, Step'an. *ELJh, h. 4 (1917 hoktember-1918 mayis)*. Erevan. [CCW, vol. 4 (1917 October-1918 May). Yerevan] 1978. (In Armenian)
25. Shamakheci (Barghamyan, Harut'yun). *T'rqasirut'i'wn, t'e' t'rqamolut'iwn: Y'nddimaxo'sakan Eghishe' a.-q. Geghameani «Tatwikneri' Kovkasum ew Ba-gui ankumy'e grqi ar't'iw»*. T'iflis. [Loving Turkey or Obsessed with Turkey (On the Occasion of Opposition speaker Yeghishe A. Geghamian's book "The Grandchildren in the Caucasus and the Fall of Bagu"). T'iflis] 1920. (In Armenian)
26. Simonyan, Hrachik. *T'urq-haykakan haraberut'yunneri patmut'yuniys*. Erevan. [From the History of Turkish-Armenian Relations. Yerevan] 1990. (In Armenian)
27. Step'anyan, Gevorg. *Baqu qaghaqi hayut'yan patmut'yuny' (patmajhoghovrdagrakan usumnasirut'yun)*. Erevan. [History of the Armenians of Baku (Historical-Demographic Study). Yerevan] 2011. (In Armenian)
28. Svarants, Aleksandr. *Pantjurkizm v geostrategii Turcii na Kavkaze*. Moskva. [Pan-Turkism in Turkey's geostrategy in the Caucasus. Moscow] 2002. (In Russian)
29. Swietochuski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge, 1985.

30. Torlaqean, Misak. *O'rerus het. G hrat., Pe'yrut'*. [Along with my Days. G Edition, Beirut] 2001. (In Armenian)
31. Vratsean, Simon. *Keanqi ughinerov (De'pquer, de'mqer, aprumner)*. h. Z, Pe'yrut'. [Through the Ways of Life (Events, Faces, Experiences). Vol. 6, Beirut] 1967. (In Armenian)
32. Yakobean, Yovhannes. *T'iwrqia German twankerun me'j*. T'iflis. [Turkey in German Clutches. Tiflis] 1918. (In Armenian)
33. Zarevand [Nalbandjan, Zaven]. *Turcija i panturanizm*. Parizh. [Turkey and Pan-Turanism. Paris] 1930. (In Russian)
34. Avetisyan, Hrant. «Eritasard t'urqeri ev Musavat'i hamat'urqakan gorts'akcut'yuny' ev hakahaykakan vochragsorts'ut'yunnery' 1918 t'». *Patma-banasirakan handes*, № 1, ej 43-64. [“Young Turks և Musavat All-Turkish Partnership and Anti-Armenian Crimes 1918”. *Historical-Philological Journal*, № 1, pp. 43-64] 1991. (In Armenian)
35. Khudinyan, Gevorg. «Mi ushagrav qartez». *Erevani hamalsaran*, № 3, e'j 37-38. [“A Remarkable Map”. *Yerevan University*, № 3, pp. 37-38] 1989. (In Armenian)
36. Nəcəfov, Etibar. “Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının Xüsusiyyətləri”. *Elmi Jurnal Azərbaycan Bu Gün və Sabah*. № 5, s. 29-38. [“Features of the Azerbaijan National Freedom Movement”. *Scientific Journal Azerbaijan today and tomorrow*, № 5, pp. 29-38] 2007. (In Azerbaijani)
37. Sarkisov, Ervand. “Bor'ba narodov Zakavkaz'ja protiv tureckih okkupantov v 1918 godu”. *Arevelagitakan jhoghovac'u*, № 1, e'j 190-242. [“The Struggle of the Peoples of Transcaucasia Against Turkish Occupants in 1918”. *Journal of Oriental studies*, № 1, pp. 190-242] 1960. (In Russian)
38. Step'anyan, Gevorg. «Hayeri kotorats'nern u inqnapashtpanakan martery' Nukhi ev Aresh gavar'nerum 1918-1920 t't'». *Hayots tseghaspanut'yan patmut'yan ev patmagrut'yan hartser*, h. 5, pp. 23-28. [“Armenian massacres and self-defense battles in the provinces of Nukhi and Aresh in 1918-1920”. *Issues of the History and Historiography of the Armenian Genocide*, Vol. 5, pp. 23-28] 2002. (In Armenian)
39. Varjhapetean, Gabriel. «Misaq T'orlaqeani datawarut'iwny' Polsoy me'j 1921 in». *Amenun Taregirqy'*, khmb. Ge'orgean, Karo', T' tari, pp 123-130. [“Misak Torlakian's trial in Istanbul in 1921”. *The Yearbook of All*, Ed.: Kevorkian, Garo, Year 9, pp. 123-130] 1962. (In Armenian)
40. Hayastani azgayin arkhiv, f. 27, c. 1, g. 338, t'. 59. [Armenian National Archive, f. 27, l. 1, c. 338, p. 59]. (In Armenian)
41. ---. f. 223, c. 1, g. 36, t'. 45. [f. 223, l. 1, c. 36, p. 45]. (In Armenian)
42. ---. f. 223, c. 1, g. 58, t'. 2, 4-5. [f. 223, l. 1, c. 58, p. 2, 4-5]. (In Armenian)
43. ---. f. 275, c. 6, g. 2, t'. 43. [f. 275, l. 6, c. 2, p. 43]. (In Armenian)
44. ---. f. 278, c. 1, g. 8, t'. 45, 46. [f. 278, l. 1, c. 8, p. 45, 46]. (In Armenian)
45. ---. f. 1022, c. 7, g. 96, t'. 54. [f. 1022, l. 7, c. 96, p. 54]. (In Armenian)
46. ---. f. 1267, c. 1, g. 29, t'. 3, g. 26, t'. 21. [f. 1267, l. 1, c. 29, p. 3, c. 26, p. 21]. (In Armenian)
47. ---. f. 1267, c. 2, g. 94, t'. 12-14, 49, 53, 96, 103, 105. [f. 1267, l. 2, c. 94, p. 12-14, 49, 53, 96, 103, 105]. (In Armenian)
48. ---. f. 1267, c. 2, g. 105, t'. 3. [f. 1267, l. 2, c. 105, p. 3]. (In Armenian)
49. ---. f. 1441, c. 1, g. 20, t'. 2. [f. 1441, l. 1, c. 20, p. 2]. (In Armenian)
50. ---. f. 4049, c. 1, g. 2, t'. 4. [f. 4049, l. 1, c. 2, p. 4]. (In Armenian)
51. Abeghean, Artashes. «Menq ew mer harewannery' (azgayin qaghaqakanu-t'ean khndirner)». *Hayreniq*, Z tari, 1928t'. mayis, № 7 (67), Boston, e'j 132-144 [“We and Our Neighbors (Problems of National politics)”. *Homeland*, Year 6, 1928 May, № 7 (67), Boston, pp. 132-144]. (In Armenian)

52. Davit' Ananun. «Bagui shirimnery' (I)». *Mshak*, 1919t'. marti 29, № 69, T'iflis. ["Graves of Baku (I)"]. *Mshak*, 1919 March 29, № 69, Tiflis]. (In Armenian)
53. «Dzhoxayin horer». *Zang*, 1918t'. dektemberi 5, № 76, Erevan. ["Hell Wells". *Zang*, 1918 December 5, № 76, Yerevan]. (In Armenian)
54. Grigoreanc, Sargis. «Hajiqabuli sarsap'nerits». *Mer-o'rer*, 1918t'. dektemberi 5-23, № 1, Bagu. ["From the horrors of Hajikabul". *Our-days*, 1918 December 5-23, № 1, Baku]. (In Armenian)
55. «Horizon». 1918t'. hoktemberi 30, № 222, T'iflis. ["Horizon". 1918 October 30, № 222, Tiflis]. (In Armenian)
56. «Kavkazskoe slovo». 1918, 13 marta, № 57, Tiflis. ["Caucasian Word". 1918 March 13, № 57, Tiflis]. (In Russian)
57. Lucifer B. «Niw't'er, p'aster ew yusher haykakan oghbergut'iwnic». *Mer-o'rer*, 1918t'. dektemberi 5-23, № 1, Bagu. ["Materials, Facts and Recollections of Armenian Tragedy". *Our-days*, 1918 December 5-23, № 1, Bagu]. (In Armenian)
58. «Pe'hput xan Jivanshiri spanich p. Misaq T'orlaqeani datavarut'iwny' angl. zinuorakan ateanin ar'jew». *Twakatamart*, 1921t'. septemberi 29, № 872, K. Polis. ["The trial of Jivanshir's assassin Mr. Misak Torlakian in front of the British military court". *Battle*, 1921 September 29, № 872, Constantinople]. (In Armenian)
59. «Irani 1918 t-iboghoq-namaky` Kovkasum Adrbejan anvamb keghts petutyun steghtselu kapaktsutyamb. PASTATUKHT». *Live 24*, <https://www.live24.am/66443>. Mutq` 10.22.2020. ["Iran's 1918 letter of complaint in connection with the creation of a false state in the Caucasus called "Azerbaijan": document". *Live 24*. Accessed: 10.22.2020]. (In Armenian)

THE STAGES OF IMPLEMENTATION OF THE POLICY OF ETHNIC CLEANSING AND GENOCIDE OF ARMENIANS IN THE EASTERN CISCAUCASUS (11TH-20TH CC.) (PART III)

GEVORG STEPANYAN

*NAS RA Institute of History, Department of History of Armenian Colonies and
Diaspora, Head, Doctor of Sciences in History, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the motives and implementation stages of ethnic cleansing and genocidal policy perpetrated towards the indigenous Armenian population during the 11th-20th centuries in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, on the basis of various primary sources (archival documents, statistical materials, periodical press, theme related literature).

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical investigation and historical-comparative analysis. The level of reliability and validity of the sources through their comprehensive study have been verified.

Through the combination of facts the following phases of the history of the main issue are presented: the policy of ethnic cleansing and genocide of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus were still implemented in the 11th-18th centuries when the region regularly appeared under the invasions and dominion of various conquering nomadic tribes (Turk-Seljuks, Mongol-Tatars, Tamerlane, nomadic Turkmen tribes of Kara-Koyunlu and Ak-Koyunlu, Kizilbash invasions followed by the Turkish-Persian wars, Sunni Lezgins, invasions of Nader Shah and Agha Mohammad Khan). As a result, some part of the Armenian population was deported and left native lands or forcedly accepted the

Muslim religion of the conquerers. The next phase of ethnic cleansing and atrocities was the period of the Armenian-Tatar clashes (1905-1906). Later, the policy of ethnic cleansing and genocide was implemented at state level already during the Musavat regime of the artificial “Azerbaijan” formation (1918-1920), and finally during the Soviet regime (1920-1990).

The article substantiates the fact that the indigenous Armenian population of the region was subjected to ethnic cleansing and genocide in its cradle, just as the Young Turks carried out the extermination of the Western Armenians in Western Armenia. Therefore, this policy should be described as a continuation and an integral part of the Genocide of Armenians, as the Armenian Genocide with its geographical coverage (from Cilicia to Baku), was a consequence of the implementation of a comprehensive pan-Turkic program.

There are numerous references to the issue in the historical literature, though the comprehensive study of ethnic cleansing and genocidal policies of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, has not been the subject of a separate study.

Key words: *Eastern Cis-Caucasus, Baku province, left bank of Kur, Pan-Turkism, ethnic cleansing, xenophobia, genocide, deportation.*

ЭТАПЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ЧИСТОК АРМЯН И ГЕНОЦИДАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ВОСТОЧНОМ ЗАКАВКАЗЬЕ (XI-XX ВВ.) (ЧАСТЬ III)

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

*заведующий отделом истории армянских колоний и
Дiasпоры Института истории НАН РА,
доктор исторических наук, профессор
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – на основе разнообразных источников (архивные документы, статистические материалы, периодическая печать, тематическая литература) представить причины и этапы осуществления этнических чисток и геноцидальной политики по отношению к коренному армянскому населению Восточного Закавказья в течение XI-XX вв., на территории, простирающейся от долины р. Куры до Апшеронского полуострова.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов. Степень достоверности и подлинности источников уточнена нами путем их всестороннего исследования.

На основе сопоставления фактов история проблемы представляется через следующие этапы: политика этнических чистки и погромы по отношению к армянам Восточного Закавказья в XI-XVIII вв., когда регион подвергался захватническим набегам и установлению господства турок-сельджуков, монголо-татар, Тамерлана, кочевых туркменских племен кара-коюнлу и ак-коюнлу, кзлбашей, а также последовавшими за всем этим турецко-персидским войнам, походам суннитов лезгинов, Надир-шаха и Ага Могамед хана. Вследствие всего этого определенная часть армянского населения была насильственно депортирована от родных очагов или вынужденно приняла веру мусульманских захватчиков. Следующий этап

этнических чисток и погромов армянского населения происходил в период армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. Затем политика этнических чисток и геноцида осуществлялась уже на государственном уровне мусаватистским режимом искусственного образования, именуемого «Азербайджан», в 1918-1920 гг., и наконец, – в эпоху советского периода в 1920-1990 гг.

В статье обосновывается факт о том, что коренное армянское население края было подвергнуто этническим чисткам и геноциду на своей родине, также, как младотурки осуществили геноцид армян в Западной Армении. Следовательно, эту политику следует квалифицировать как продолжение и составную часть политики геноцида армян, так как Геноцид армян в своем географическом охвате (от Киликии до Баку) был следствием реализации единой программы пантюркизма.

Несмотря на то, что научно-историческая литература неоднократно обращалась к рассматриваемой проблеме, она, однако, не стала предметом отдельного всеобъемлющего исследования.

Ключевые слова: *Восточное Закавказье, Бакинская губерния, левобережье Куры, пантюркизм, этнические чистки, геноцид, депортация.*